

Maria Wylężek

Uniwersytet Śląski w Katowicach

 mwtosz@interia.pl

<https://orcid.org/0000-0002-4355-5909>

Burżuazyjny wróg czy socjalistyczny przyjaciel? Rzecz o wizerunkach Polski i Polaków, prezentowanych na kartach radzieckich podręczników szkolnych

[T. MARESZ: *Polska i Polacy w radzieckiej szkolnej narracji podręcznikowej*. Bydgoszcz 2017]

Przez ostatnie dwadzieścia lat w polskiej historiografii coraz silniej rozwija się nurt badań nad postrzeganiem Polaków przez ludność zamieszkującą tereny byłego Związku Radzieckiego¹. Jednakże na uwagę zasługuje fakt, że do tej pory brakowało publikacji, która w sposób całościowy omawiałaby treści dotyczące szeroko rozumianej kwestii polskiej, zawarte na kartach radzieckich podręczników szkolnych².

¹ Wśród licznych publikacji poświęconych tej tematyce można wymienić m.in.: *Białe plamy — czarne plamy. Sprawy trudne w polsko-rosyjskich stosunkach (1918—2008)*. Red. A.D. ROTFELD, A.W. TURKUNOW. Warszawa 2010; *Historycy polscy, litewscy i białoruscy wobec problemów XX wieku. Historiografia polska, litewska i białoruska po 1989 roku*. Red. K. BUCHOWSKI, W. ŚLESZYŃSKI. Białystok 2003; *Polska i jej wschodni sąsiedzi*. T. 1—10. Red. A. ANDRUSIEWICZ. Rzeszów 1997—2009; *Polska i jej wschodni sąsiedzi w XX wieku. Studia i materiały ofiarowane prof. dr. hab. Michałowi Gnatowskiemu w 70-lecie urodzin*. Red. H. KONOPKA, D. BOĆKOWSKI. Białystok 2004; *Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich*. Red. W. BONUSIAK. Rzeszów 2002; *Stosunki polsko-ukraińskie w szkolnej edukacji historycznej od XIX do XXI wieku*. Red. H. WÓJCIK-ŁĄGAN. Kielce 2005.

² Wydana w 2014 roku książka Henryka Składanowskiego pt. *Relacje sowiecko-polskie w podręcznikach do nauczania historii w systemie oświatowym Rosji bolszewickiej i ZSRS w latach 1917—1991* ogranicza się jedynie do relacji radziecko-polskich, bazując na wrywkowym zestawie podręczników rosyjskich. Zob. H. SKŁADANOWSKI: *Relacje sowiecko-polskie w podręcznikach do nauczania historii w systemie oświatowym Rosji bolszewickiej i ZSRS w latach 1917—1991*. Toruń 2014.

Autorka pierwszej tego typu syntezy — Teresa Maresz — w swojej pracy naukowej od lat zajmuje się m.in. problematyką relacji międzysąsiedzkich, ze szczególnym uwzględnieniem sposobów przedstawiania polskiej historii na kartach podręczników naszych wschodnich sąsiadów³. Dotychczasowe publikacje autorki cechują szczegółowo przeprowadzone kwerendy, a także rzetelne przygotowanie do analizowanych i opisywanych zagadnień. Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że T. Maresz, od wielu lat związana ze środowiskiem naukowym (obecnie pracuje w Zakładzie Dydaktyki i Edukacji Europejskiej Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, pełniąc jednocześnie funkcję zastępcy dyrektora Instytutu), przez blisko dwie dekady była także czynnym nauczycielem historii w szkołach niższego szczebla. Z tego powodu kwestie dydaktyki szkolnej są jej dobrze znane zarówno w teorii, jak i praktyce⁴. Ponadto od 2005 roku badaczka współpracuje z przedstawicielami ośrodków naukowych w Rosji i na Ukrainie, co także pozwoliło na dobre poznanie opisanej tematyki⁵. Owocem długoletnich badań T. Maresz stała się monografia *Polska i Polacy w radzieckiej szkolnej narracji podręcznikowej*, będąca podstawą jej postępowania habilitacyjnego, zwieńczonego nadaniem jej stopnia naukowego. Publikacja ta stanowi niezwykle wnikliwe studium sowietologiczne, które pozwala lepiej zrozumieć sposób prezentowania Polaków przez pryzmat treści edukacyjnych skierowanych do obywateli byłego Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, a co z tym się wiąże — sposób budowania wzajemnych radziecko-polskich relacji.

Zarówno tytuł monografii, jak i cezurę czasową pracy zostały określone bardzo czytelnie. Autorka za punkt wyjścia przyjęła rok 1917, słusznie uznając, że w konsekwencji rewolucji w Rosji i zmian, jakie przyniosło zakończenie I wojny światowej,

³ Dla przykładu por. np.: T. MARESZ: *Jakie sąsiedztwo? O stosunkach polsko-ruskich w podręcznikach szkolnych*. W: *Wielokulturowość w nauczaniu historii*. Red. B. BURDA, B. HALCZAK. Zielona Góra 2004, s. 259—266; EADEM: „Polski Wrzesień” w edukacji szkolnej w ZSRR i Rosji. *Studium porównawcze*. W: *Historia. Polityka. Stosunki międzynarodowe. Wybrane zagadnienia*. Red. A. ZAĆMIŃSKI. Bydgoszcz 2010, s. 52—70; EADEM: *Rzeka Bug granicą narodów, o dziejach których uczniowie dowiadują się ze współczesnych podręczników do historii*. W: „Duża i mała ojczyzna” w świadomości historycznej, źródłach i edukacji. Red. B. BURDA, M. SZYMCZAK. Zielona Góra 2010, s. 303—314; EADEM: „Swojskość i obcość”. *Jedno wydarzenie historyczne i różna jego ocena, dokonywana przez historyków*. W: „Historia i społeczeństwo. Dziedzictwo epok”. *Edukacja historyczna w szkole ponadgimnazjalnej po 2013 roku*. Red. M. FIC. Katowice—Bielsko-Biała 2012, s. 130—151; EADEM: *Wspólne dzieje, a odmienna ich prezentacja oraz ocena w polskiej i rosyjskiej narracji podręcznikowej*. W: *Dobre i złe sąsiedztwa. Historia kluczem do zrozumienia współczesnych relacji międzysąsiedzkich*. Red. T. MARESZ, K. GRYSIŃSKA-JARMUŁA. Bydgoszcz 2016, s. 376—394.

⁴ Szczegółowe informacje na temat osiągnięć T. Maresz znajdują się w autoreferacie autorki, opublikowanym na stronie internetowej Centralnej Komisji do Spraw Stopni i Tytułów: http://www.wydzialhumanistyczny.ukw.edu.pl/jednostka/wydzial_humanistyczny/postepowania_habilitacyjne (dostęp: 18.04.2018).

⁵ Ibidem.

ukszałtowała się nowa polityczna mapa Europy⁶. Jako wydarzenie kończące publikację przedstawiła natomiast rozpad Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich w 1991 roku. Książka T. Maresz liczy ponad 350 stron i składa się z sześciu rozdziałów, poprzedzonych wstępem i zwieńczonych zakończeniem. We wstępie autorka bardzo szczegółowo doprecyzowała tematykę i cel swojej pracy, a także zwróciła uwagę na występujące rozbieżności natury terminologicznej, chociażby w przypadku określeń *russskij* i *rossiânin*, gdzie pierwsze odnosi się do przedstawiciela narodowości rosyjskiej, natomiast drugie do reprezentantów narodowości rdzennych, zamieszkujących terytorium Rosji, jak Baszkir, Buriata czy Jakut⁷. Wprowadziła także klarowny system zapisu znaków cyrylicy, stosując obowiązujące zasady transliteracji⁸. Pierwszy rozdział poświęcony został historii szkolnictwa obowiązującego w Rosji przed wybuchem rewolucji bolszewickiej, a także ukraińskim i białoruskim tradycjom edukacyjnym, ze szczególnym uwzględnieniem sposobu przedstawiania problematyki polskiej w tymże okresie. W drugim rozdziale autorka wskazała na przeobrażenia polityczne, ustrojowe i społeczne, jakie nastąpiły w Europie Środkowo-Wschodniej po I wojnie światowej. Zasadnicza część tego rozdziału poświęcona została przebudowie szkolnego systemu kształcenia historycznego oraz jego unifikacji i ideologizacji w ZSRR. Autorka zwróciła uwagę na epizod korienizacji (czyli wprowadzenia języka mniejszości narodowych zamieszkujących ZSRR do oficjalnego użycia), w tym także nauczanie w języku narodowym w latach 20. i na początku 30. XX wieku⁹. W trzecim z rozdziałów szczegółowo przedstawiła obraz Polski i Polaków zaprezentowany zarówno w radzieckich programach nauczania, jak i podręcznikach szkolnych, wydawanych w latach 1917—1941. W kolejnej części badaczka skoncentrowała się na przeobrażeniach w radzieckim systemie oświaty, jakie zaszły między 1941 (gdyż właśnie datę ataku Niemiec na ZSRR przyjęto w radzieckiej historiografii za początek II wojny światowej — wielkiej wojny ojczyźnianej) a 1956 rokiem¹⁰. Oczywiście, jak miało to miejsce w przy-

⁶ Zob.: J. BORZĘCKI: *Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej*. Warszawa 2012; A. CZUBIŃSKI: *Walka Józefa Piłsudskiego o nowy kształt polityczny Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1918—1921*. Toruń 2002; S. GREGOROWICZ, M.J. ZACHARIAS: *Polska—Związek Sowiecki. Stosunki polityczne 1925—1939*. Warszawa 1995; M. KLIMECKI: *Wojna polsko-ukraińska. Lwów i Galicja Wschodnia 1918—1919. Pierwszy konflikt zbrojny odrodzonej Polski*. Warszawa 2014.

⁷ T. MARESZ: *Polska i Polacy w radzieckiej szkolnej narracji podręcznikowej*. Bydgoszcz 2017, s. 12.

⁸ W przypisach bibliograficznych autorka zastosowała zasady transliteracji oparte na Polskiej Normie PN-ISO 9:2000: Transliteracja znaków cyrylicy na znaki łacińskie. Języki słowiańskie i niesłowiańskie, obowiązującej od 1 lutego 2000 roku. Natomiast w tekście zasadniczym obcojęzyczne nazwiska zostały podane w brzmieniu powszechnie przyjętym w polskiej literaturze. Por. T. MARESZ: *Polska i Polacy...*, s. 9.

⁹ Ibidem, s. 64—66.

¹⁰ Ibidem, s. 114. Szerzej na ten temat: K. GRÜNBERG, J. SERCYK: *Droga do rozbioru Polski 1918—1939: nowe ustalenia*. Warszawa 2005; D.G. WILLIAMSON: *Zdradzona Polska. Napaść Niemiec i Związku Radzieckiego w 1939 roku*. Poznań 2010.

padku poprzednich rozdziałów, również tutaj analizę kształtu edukacji historycznej w republikach (Rosyjskiej Federacyjnej SRR, Ukraińskiej SRR i Białoruskiej SRR) w kontekście sprawy polskiej poprzedził rys historyczny tego okresu. W osobnym rozdziale została omówiona edukacja szkolna Związku Radzieckiego w okresie po roku 1956, kiedy to po XX Zjeździe Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego rozpoczęto modernizację i przebudowę systemu oświaty, aż do schyłkowego etapu radzieckiej edukacji szkolnej, zakończonego wraz z rozpadem państwa w 1991 roku¹¹. Ostatni rozdział omawianej książki poświęcony został kwestii retorycznego przedstawiania historii Polski w podręcznikach radzieckich, a także w programach nauczania i dyrektywach partyjnych. Odtwarzając przeszłość i analizując kolejne podokresy, badaczka wskazała na funkcjonowanie kilku paradygmatów — modeli postrzegania państwa polskiego i jego obywateli, które przez przeszło siedemdziesiąt lat praktycznie nie ulegały większym przeobrażeniom.

Wielkim atutem monografii jest ogromna liczba przeanalizowanych źródeł i opracowań. Bazę źródłową stanowi 160 podręczników do historii ZSRR, a także historii USRR i BSRR, a także podręczniki do historii powszechnej, które jednakże, jak zaznaczyła autorka, w marginalnym stopniu zawierały wątki polskie. Dzieje państwa polskiego były przeważnie przedstawiane w podręcznikach do historii ojczyzny w kontekście stosunków rosyjsko-polskich lub ukraińsko/białorusko-polskich. Ponadto T. Maresz poddała szczegółowej kwerendzie liczne akty normatywne w dziedzinie oświaty, w tym rozporządzenia ministerialne i rządowe, programy nauczania oraz plany dydaktyczne, a także zamieszczane na łamach prasy codziennej wypowiedzi polityków i twórców reform oświatowych w Związku Radzieckim, jak również poglądy radzieckich historyków i dydaktyków publikowane w czasopiśmie naukowych tego okresu (na łamach pism: „Narodnyj učitel”, „Naša škola” oraz „Istorik-marksist”)¹². Warto podkreślić, że autorka korzystała zarówno ze zbiorów źródeł drukowanych, jak i zdigitalizowanych, z zastrzeżeniem, że w tym drugim przypadku powoływała się jedynie na akty prawne zachowane w oryginalnej formie, udostępnione tylko na oficjalnych stronach¹³. Dopełnienie kwerendy źródłowej stanowiło sięgnięcie do literatury przedmiotu — zamieszczona bibliografia liczy ponad pięćset opracowań historycznych oraz ponad pięćdziesiąt tytułów czasopism.

Cel, który postawiła sobie T. Maresz, przystępując do pisania książki, można uznać za zrealizowany. Dogłębna analiza podręczników obowiązujących w trzech republikach związkowych zaowocowała wyłonieniem tematów, w których pojawiały

¹¹ L. BAZYŁOW, P. WIECZORKIEWICZ: *Historia Rosji*. Wrocław—Warszawa—Kraków 2005; M. BYBLUK: *Przemiany edukacji w Rosji u schyłku XX wieku*. Toruń 1998; M. HELLER, A. NIEKRICZ: *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego*. T. 1—2. London 1987.

¹² T. MARESZ: *Polska i Polacy...*, s. 326—327 (tam zamieszczono pełny wykaz wykorzystanych czasopism).

¹³ *Ibidem*, s. 19.

się zagadnienia związane z Polską i wzajemnymi relacjami sąsiedzkimi. Autorka z wielką uwagą prześledziła narrację historyczną w kolejnych generacjach podręczników od czasów bolszewickich, poprzez rządy Józefa Stalina, epokę Nikity Chruszczowa, Leonida Breżniewa, aż do czasów Michaiła Gorbaczowa. Warto zaznaczyć, że Badaczka skorzystała z oryginalnych podręczników rosyjskich, które potraktowała jako wtórne źródło historyczne, poddając je dogłębnej krytyce wewnętrznej. Takie podejście pozwoliło na prześledzenie tendencji upolitycznienia oświaty, zafałszowywania lub przemilczenia prawdy historycznej oraz obnażenie intencji autorów programów, podręczników szkolnych i podręczników pomocniczych (tzw. posobie)¹⁴. Jak wykazała autorka, ewidentnym przykładem uchybień w sferze klarowności historycznego przekazu było podawanie błędnych dat przy takich wydarzeniach, jak unia w Krewie czy bitwa pod Grunwaldem, a także częste przemilczanie rozbiorów Rzeczypospolitej Obojga Narodów¹⁵. Ponadto wielokrotnie, w różnych okresach historycznych, akcentowana była postawa wrogości państwa polskiego w stosunku do wschodniego sąsiada, dążącego do zagarnięcia, jego kosztem, nowych terytoriów w celach eksploatacyjnych. W sumie autorka odnotowała i pogrupowała w formie tabeli 36 wydarzeń z dziejów Polski, które najczęściej pojawiały się w radzieckich podręcznikach historycznych.

Dogłębna analiza treści zamieszczanych w narracji podręcznikowej radzieckich autorów pozwoliła na stworzenie modelu wizerunku Polski i Polaków w edukacji historycznej w ZSRR. Kluczową rolę w jego rozszyfrowaniu stanowiły podstawowe paradygmaty: katolicyzmu państwa i narodu polskiego (w tym przypadku Kościół katolicki przedstawiany był jako agresor, czyniono go odpowiedzialnym chociażby za krwawe wydarzenia na Białorusi)¹⁶ oraz wrogości państwa polskiego. Z drugiej strony, zgodnie z tendencją lat 50. XX wieku, obejmującą ukazywanie znaczącej roli „ludu pracującego” w kształtowaniu procesu dziejowego, niezwykle istotne stało się akcentowanie walki klasowej oraz solidarności słowiańskiej. Takie podejście spowodowało, że Polska w podręcznikach szkolnych do czasu zakończenia II wojny światowej ukazywana była, poza nielicznymi wyjątkami, jako wróg dążący do zagarniania cudzych ziem, natomiast tzw. Polska Ludowa prezentowana była już jako państwo sojusznicze Związku Radzieckiego, które dążyło wraz z ZSRR do realizacji wspólnego celu, jakim była budowa nowej, socjalistycznej rzeczywistości. Zalecano przy tym, aby nauczyciele nie prezentowali w sposób odtwórczy dziejów, ale treści

¹⁴ Ibidem, s. 43. Szerzej na temat roli podręcznika w edukacji historycznej i zasadach interpretacji tekstów źródłowych zob.: T. BUKSIŃSKI: *Zasady metody interpretacji tekstów źródłowych*. Poznań 1991; *Podręcznik historii — perspektywy modernizacji*. Red. M. KUJAWSKA. Poznań 1994; *Przeszłość w szkole przyszłości*. Red. J. WALCZAK, A. ZIELECKI. Częstochowa 1997; J. MATERNICKI, C. MAJOREK, A. SUCHOŃSKI: *Dydaktyka historii*. Warszawa 1994; E. CHORĄŻY, D. KONIECZKA-SŁIWIŃSKA, S. ROSZAK: *Edukacja historyczna w szkole. Teoria i praktyka*. Warszawa 2008.

¹⁵ T. MARESZ: *Polska i Polacy...*, s. 85.

¹⁶ Ibidem, s. 241.

historyczne interpretowali, eksponując wszechobecny konflikt klasowy. W celu realizacji tych założeń bardzo mocno ingerowano w faktografię. Wiele istotnych wydarzeń przemilczano, zakłamując tym samym niewygodną historię. Dotyczyło to chociażby agresji ZSRR na Polskę w 1939 roku, kwestii powstania warszawskiego, a także zbrodni katyńskiej (zamordowania ponad 20 tysięcy polskich oficerów na mocy decyzji władz radzieckich w 1940 roku).

Bazując na materiale zebrany dzięki przestudiowaniu podręczników, celem lepszego zilustrowania stanu wiedzy na temat Polski i Polaków, jakim dysponował potencjalny uczeń szkoły radzieckiej, autorka stworzyła hipotetyczny „rys dziejów polskich”. Stworzony przez nią zbiór wiadomości bazujący na retoryce radzieckiej doskonale podsumowuje owoce jej żmudnej pracy. Ów zarys, mieszczący się na niespełna trzech stronach, potwierdza silne upolitycznienie przekazu historycznego, a także jego ideologizację w podręcznikach trzech omawianych republik.

Warto podkreślić, że poza wnikliwym analizowaniem treści podręczników T. Maresz równie szczegółowo prześledziła założenia programów nauczania badanego okresu, a także zalecane sposoby organizacji szkolnictwa na poszczególnych szczeblach. Za ważny element książki uznać należy ukazanie specyfiki stosowanych w ZSRR pomocy dydaktycznych i metod nauczania/uczenia się. Dodatkowo, w celu głębszego zaprezentowania tematu, T. Maresz dokonała porównania tzw. siatek godzin obowiązujących w poszczególnych republikach, ze szczególnym ujęciem przedmiotów humanistycznych, w tym nauk społecznych i historii. Dzięki takiemu wszechstronnemu podejściu do realizowanego tematu czytelnik uzyskał jasny przekaz na temat znaczenia obecności „wątku polskiego” w radzieckiej edukacji historycznej, a także procesu jej przemian bądź niezmienności w tym zakresie, dyktowanych przez państwo.

Recenzowana praca naukowa jest dziełem niezwykle cennym i nowatorskim, które pozwala szerzej spojrzeć na skomplikowane stosunki polsko-radzieckie. Dzięki niej czytelnik ma możliwość dostrzec problem odmiennego postrzegania procesu dziejowego i jego interpretacji przez przedstawicieli państw dawnego bloku komunistycznego. Autorka dobitnie pokazała, jak potężnym narzędziem w kształtowaniu światopoglądu młodzieży może być podręcznik szkolny, a także towarzyszące mu dodatkowe opracowania i pomoce dydaktyczne. Niezaprzecalnym walorem recenzowanej monografii pozostaje wykorzystanie oryginalnych źródeł, a także zamieszczenie w książce ich fragmentów przetłumaczonych przez autorkę na język polski. Za bardzo pomocne można uznać system wyróżnień w tekście (podkreślenia i pogrubienia stosowane przy cytowanych fragmentach źródeł) oraz tabele zawierające zestawienia postaci i faktów historycznych dotyczących stosunków polsko-radzieckich oraz zbiór przekazów pochodzących z podręczników radzieckich, na podstawie których autorka zrekonstruowała hipotetyczny obraz dziejów polskich. Oczywiście można by się pokusić także o prześledzenie sposobu prezentowania treści dotyczących Polski i Polaków w publikacjach wydawanych dla mniejszości

białoruskiej lub ukraińskiej zamieszkujących ziemie polskie, jednakże takie ujęcie zdecydowanie wykraczałoby poza założenia książki i wymagałoby odrębnego opracowania. Podsumowując rozważania — książkę polecić można nie tylko osobom zainteresowanym dydaktyką historii czy historią edukacji, lecz wszystkim, którzy chcieliby przekonać się, w jaki sposób w praktyce przebiegał proces indoktrynacji dzieci i młodzieży oraz jak budowano narodowe stereotypy i uprzedzenia.

Bibliografia

- BAZYŁOW L., WIECZORKIEWICZ P.: *Historia Rosji*. Wrocław—Warszawa—Kraków 2005.
- Białe plamy — czarne plamy. Sprawy trudne w polsko-rosyjskich stosunkach (1918—2008)*. Red. A.D. ROTFELD, A.W. TURKUNOW. Warszawa 2010.
- BORZECKI J.: *Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej*. Warszawa 2012.
- BUKSIŃSKI T.: *Zasady metody interpretacji tekstów źródłowych*. Poznań 1991.
- BYBLUK M.: *Przemiany edukacji w Rosji u schyłku XX wieku*. Toruń 1998.
- CHORAŻY E., KONIECZKA-ŚLIWIŃSKA D., ROSZAK S.: *Edukacja historyczna w szkole. Teoria i praktyka*. Warszawa 2008.
- CZUBIŃSKI A.: *Walka Józefa Piłsudskiego o nowy kształt polityczny Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1918—1921*. Toruń 2002.
- GREGOROWICZ S., ZACHARIAS M.J.: *Polska—Związek Sowiecki. Stosunki polityczne 1925—1939*. Warszawa 1995.
- GRÜNBERG K., SERCZYK J.: *Droga do rozbioru Polski 1918—1939: nowe ustalenia*. Warszawa 2005.
- HELLER M., NIEKRICZ A.: *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego*. T. 1—2. London 1987.
- Historycy polscy, litewscy i białoruscy wobec problemów XX wieku. Historiografia polska, litewska i białoruska po 1989 roku*. Red. K. BUCHOWSKI, W. ŚLESZYŃSKI. Białystok 2003.
- KLIMECKI M.: *Wojna polsko-ukraińska. Lwów i Galicja Wschodnia 1918—1919. Pierwszy konflikt zbrojny odrodzonej Polski*. Warszawa 2014.
- MARESZ T.: *Jakie sąsiedztwo? O stosunkach polsko-ruskich w podręcznikach szkolnych*. W: *Wielokulturowość w nauczaniu historii*. Red. B. BURDA, B. HALCZAK. Zielona Góra 2004, s. 259—266.
- MARESZ T.: *Polska i Polacy w radzieckiej szkolnej narracji podręcznikowej*. Bydgoszcz 2017.
- MARESZ T.: „Polski Wrzesień” w edukacji szkolnej w ZSRR i Rosji. Studium porównawcze. W: *Historia. Polityka. Stosunki międzynarodowe. Wybrane zagadnienia*. Red. A. ZAĆMIŃSKI. Bydgoszcz 2010, s. 52—70.
- MARESZ T.: *Rzeka Bug granicą narodów, o dziejach których uczniowie dowiadują się ze współczesnych podręczników do historii*. W: „Duża i mała ojczyzna” w świadomości historycznej, źródłach i edukacji. Red. B. BURDA, M. SZYMCZAK. Zielona Góra 2010, s. 303—314.
- MARESZ T.: „Swojskość i obcość”. Jedno wydarzenie historyczne i różna jego ocena, dokonywana przez historyków. W: „Historia i społeczeństwo. Dziedzictwo epok”. Edukacja historyczna w szkole ponadgimnazjalnej po 2013 roku. Red. M. FIC. Katowice—Bielsko-Biała 2012, s. 130—151.
- MARESZ T.: *Wspólne dzieje, a odmienna ich prezentacja oraz ocena w polskiej i rosyjskiej narracji podręcznikowej*. W: *Dobre i złe sąsiedztwa. Historia kluczem do zrozumienia współczesnych relacji międzysąsiedzkich*. Red. T. MARESZ, K. GRYSIŃSKA-JARMOŁA. Bydgoszcz 2016, s. 376—394.

- MATERNICKI J., MAJOREK C., SUCHOŃSKI A.: *Dydaktyka historii*. Warszawa 1994.
- Podręcznik historii — perspektywy modernizacji*. Red. M. KUJAWSKA. Poznań 1994.
- Polska i jej wschodni sąsiedzi*. T. 1—10. Red. A. ANDRUSIEWICZ. Rzeszów 1997—2009.
- Polska i jej wschodni sąsiedzi w XX wieku. Studia i materiały ofiarowane prof. dr. hab. Michałowi Gnatowskiemu w 70-lecie urodzin*. Red. H. KONOPKA, D. BOĆKOWSKI. Białystok 2004.
- Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich*. Red. W. BONUSIAK. Rzeszów 2002.
- Przeszłość w szkole przyszłości*. Red. J. WALCZAK, A. ZIELECKI. Częstochowa 1997.
- SKŁADANOWSKI H.: *Relacje sowiecko-polskie w podręcznikach do nauczania historii w systemie oświatowym Rosji bolszewickiej i ZSRS w latach 1917—1991*. Toruń 2014.
- Stosunki polsko-ukraińskie w szkolnej edukacji historycznej od XIX do XXI wieku*. Red. H. WÓJCIK-ŁAGAN. Kielce 2005.
- WILLIAMSON D.G.: *Zdradzona Polska. Napaść Niemiec i Związku Radzieckiego w 1939 roku*. Poznań 2010.